

ЖЎРАЕВА МАДИНА

ўқитувчи, ТДШУ

«Ал-фавоиду-з-зиёийа» ва «Кофия» асарларида феъл туркумининг ёритилиш принциплари Crossref doi: <https://doi.org/10.37547/os/vol-01issue-02-09>

Аннотация. Мазкур илмий мақолада куйидаги масалалар таҳлил этилган: Абдурахмон Жомийнинг «Ал-Фавоиду-з-Зиёийа» асарида феълнинг асосий хусусиятини унинг якка ҳолида ҳам бирон маънога далолат қилиб, яъни мустақил маъно ифодалаб, уч замондан бирига тааллуқли бўлишида, деб ҳисоблаши, шунингдек, олим феълнинг асосий белгиси унга **قَد** юклагасини, келаси замонда **س** *соф* ва юклагаларини ва **جوازِم** – яъни феълнинг шарт майлини талаб қилувчи юклагаларни, ҳамда муаннас жинсининг ва бош келишидаги бирикма олмошларининг сукукли **ت** ҳарфини қўшилишида эканлигини таъкидлаганлиги кабилар илмий таҳлил этилди ва унга муносабат билдирилди.

Шунингдек, мақолада Жомийнинг феълнинг майл юклагалари билан келишини ҳам алоҳида таъкидлаб ўтганлиги, олим феъл майлларининг шакли, уларнинг қўлланилиши ўринлари, муайян шаклни алоҳида талаб қилиб келувчи юклагаларнинг маъноларини тўлиқ очиб берганлиги ҳам ёритилган. Айниқса Абдурахмон Жомийнинг «феъл» бобининг ўтган ва ҳозирги -келаси замон шакли, буйруқ шакли, ўтимли ва ўтимсиз феъллар, мажхул нисбат, гумон ва (ишончли) билиши (ёки ўйламоқ ва ҳисобламоқ)ни ифодаловчи маъноли феъллар туркуми, ёрдамчи феъллар, иш-ҳаракатнинг яқинлигини билдирувчи феъллар, ҳайрат (таажжуб)ни ифодаловчи феъллар, мақтов ва таҳқир феъллари ҳақидаги маълумотларига алоҳида тўхталиб ўтилган. Олимнинг бу феъллар борасида умумий маълумот бериши билан чекланмаслиги, балки мазкур туркумга кирувчи ҳар бир феълнинг гапдаги вазифаларини, маъноларини аниқ ва мукамал шарҳлаб, муносабат билдириши ва уларни алоҳида туркумлаши кенг шарҳланган.

Мақолада Абдурахмон Жомийнинг ўзига хос услубига алоҳида тўхталиб ўтилган бўлиб, айниқса унинг аслиятга кўпроқ эътибор қаратиши кенг ёритилган. Масалан, олим сўзларнинг, грамматик қоидаларнинг асл ўзагини, ясаилишини, (этимологиясини) моҳиятини аниқ ифода этиб, чуқур мулоҳаза юритади. Жомийнинг ҳозирги-келаси замон феълнинг насб (истак майли шакли) ҳолатида келишини талаб қилувчи **أَنْ** (...ни), **لَنْ** (ҳеч қачон, эмас, асло), **كَيْ** (учун, ниятида), **إِن** (ундай бўлса) юклагаларининг грамматик нуқтаи назардан қандай шаклда ясалганлиги ва ўзгаришига учраганлигини фактик далиллар асосида аниқ маълумотлар берган бўлиб, мақолада мана шу масалалар қиёсий услуб орқали янада кенгроқ ёритиб берилган. Мақолада изланишлар натижасида бошқа мумтоз араб тилишунослик асарларида бундай тўлиқ маълумотларни учратилмаганлиги, бу маълумотлар «Ал-Фавоиду-з-Зиёийа» асарининг юксак илмий аҳамиятини белгилиб беришини алоҳида ёритиб ўтилди. Тадқиқот натижалари классик араб тилига қизиқувчилар учун манба бўлиб хизмат қилади.

Таянч сўз ва иборалар: шарҳ, қўлёзма, тоибосма, замонавий араб тили, «Ал-Фавоиду-з-Зиёийа», грамматика, қиёсий услуб, классик араб тили, Абдурахмон Жомий, феъл, ўтимли ва ўтимсиз феъллар, Ибн Ҳожиб, буйруқ майли, шарт майли, тилишунослик.

Аннотация. В данной научной статье анализируются следующие вопросы: Абдурахман Джамми в своей работе «Аль-Фавоиду-з-Зийоййа» считает, что основным признаком глагола является принадлежность его к одному из трех времен, что указывает на индивидуальное значение, т. самостоятельное значение.

В статье также подчеркивается, что Джамми идет с глагольными предложениями, ученый полностью объясняет форму глагольных предлогов, места их применения, значения предлогов, требующих той или иной формы.

В частности, глава Абдурахмана Джамми о «глаголах» включает формы прошедшего и настоящего времени, повелительные формы, переходные и непереходные глаголы, пассивные местоимения, ряд значимых глаголов, выражающих подозрение и (надежное) знание (или мышление и расчет), вспомогательные глаголы, глаголы действия, выражающие близость, глаголы, выражающие восхищение, глаголы похвалы и оскорбления. Широко отмечается, что ученый не ограничивается предоставлением общей информации об этих глаголах, а ясно и точно интерпретирует функции и значения каждого глагола в этой категории, выражает их отношение и классифицирует их по отдельности.

Статья посвящена уникальному стилю Абдурахмана Джамии, особенно его стремлению к оригинальности. Например, ученый глубоко мыслит, ясно выражая сущность, структуру, (этимологию) слов, грамматические правила.

В результате исследования в статье подчеркивается, что других полных сочинений классического арабского языкознания не обнаружено, что свидетельствует о высокой научной значимости труда «Аль-Фавайду-з-Зийоййа». Результаты исследования послужат ресурсом для тех, кто интересуется классическим арабским языком.

Опорные слова и выражения: комментарий, рукопись, литография, современный арабский язык, «Аль-Фавайду-з-Зийоййа», грамматика, сравнительный стиль, классический арабский язык, Абдурахман Джамии, глаголы, переходные и непереходные глаголы, Ибн Хаджиб, команда может, условно, лингвистика.

Abstract. This scientific article analyzes the following questions: Abdurahman Jami in his work "Al-Favaidu-z-Ziyooya" believes that the main feature of the verb is that it belongs to one of the three tenses, which indicates an individual meaning, i.e. an independent meaning.

The article also emphasizes that Jami comes with verbal prepositions, the scientist fully explains the form of verbal prepositions, places of their application, the meanings of prepositions that require one form or another.

In particular, Abdurahman Jami's chapter on "verbs" includes past and present forms, imperative forms, transitive and intransitive verbs, passive pronouns, a number of meaningful verbs expressing suspicion and (reliable) knowledge (or thinking and calculation), auxiliary verbs, verbs actions expressing closeness, verbs expressing admiration, verbs of praise and insults. It is widely noted that the scholar does not limit himself to providing general information about these verbs, but clearly and accurately interprets the functions and meanings of each verb in this category, expresses their relationship and classifies them separately.

The article is devoted to the unique style of Abdurahman Jami, especially his desire for originality. For example, a scientist thinks deeply, clearly expressing the essence, structure, (etymology) of words, grammatical rules.

As a result of the study, the article emphasizes that no other complete works of classical Arabic linguistics have been found, which indicates the high scientific significance of the work "Al-Fawaidu-z-Ziyooya". The results of the study will serve as a resource for those interested in classical Arabic.

Keywords and expressions: commentary, manuscript, lithograph, modern Arabic, "Al-Fawaidu-z-Ziyooya", grammar, comparative style, classical Arabic, Abdurahman Jami, verbs, transitive and intransitive verbs, Ibn Hajib, command may, conditionally, linguistics.

Кириш. «Ал-Фавоиду-з-Зийиййа» асарида Ибн Ҳожибнинг «феъл»га берган қуйидаги таърифи келтирилган:¹ «الْفِعْلُ مَا دَلَّ عَلَى مَعْنَى فِي نَفْسِهِ مُقْتَرِنٌ بِأَحَدِ الْأَزْمِنَةِ الثَّلَاثَةِ» - «Феъл (якка ҳолида ҳам) бирон маънога далолат қилган, яъни маъно ифодалаган сўз бўлиб, у уч замондан бирига тааллуқли бўлади», дейди.

Жомий мазкур таърифни кенгрок шарҳлаган: «الْفِعْلُ مَا دَلَّ عَلَى مَعْنَى دَلَّتْ "أَيْ كَلِمَةٌ دَلَّتْ" أَيْ كَلِمَةٌ دَلَّتْ عَلَى مَعْنَى فِي نَفْسِهِ مُقْتَرِنٌ بِأَحَدِ الْأَزْمِنَةِ الثَّلَاثَةِ» - «Феъл (якка ҳолида ҳам) бирон маънога далолат қилган, яъни маъно ифодалаган сўз бўлиб, у уч замондан бирига тааллуқли бўлади», дейди. Шу билан бирга феъл уч замондан (ўтган, ҳозирги ёки келаси замондан) бирига албатта, тааллуқли бўлади. (Ибн Ҳожиб) «الْفِعْلُ مَا دَلَّ عَلَى مَعْنَى فِي نَفْسِهِ» дейиши билан «харф» сўз туркумини чиқариб юборди, чунки у ёрдамчи сўз туркуми бўлиб, якка ҳолда келганда мустақил маъно англатмайди. Шунингдек, (Ибн Ҳожиб) «الْفِعْلُ مَا دَلَّ عَلَى مَعْنَى فِي نَفْسِهِ» ибораси билан «исм» сўз туркумини ҳам таърифдан чиқарди, чунки «исм» мустақил маънога эга бўлсада урта замондан бирортасига боғлиқ бўлмайди».

Шунингдек, Абдурахмон Жомий феълнинг хусусиятларини ҳам мукамал шарҳлаган: «و من خواصه» أَيْ مِنْ خَوَاصِّ الْفِعْلِ "دَخُولٌ قَدْ" لِأَنَّهَا إِنَّمَا تَسْتَعْمَلُ لِتَقْرِيبِ الْمَاضِي إِلَى الْحَالِ أَوْ لِتَقْلِيلِ الْفِعْلِ أَوْ تَحْقِيقِهِ وَ شَيْءٌ مِنْ ذَلِكَ لَا يَتَحَقَّقُ إِلَّا فِي الْفِعْلِ وَ دَخُولِ "السَّيْنِ وَ سَوْفَ" لِذِلَالَةِ الْأَوَّلِ عَلَى الْإِسْتِقْبَالِ الْقَرِيبِ وَ الثَّانِي عَلَى الْإِسْتِقْبَالِ الْبَعِيدِ وَ دَخُولِ "الْجَوَازِمِ" لِأَنَّهَا وَضَعَتْ إِمَّا لِنَفْيِ الْفِعْلِ كَ(لَمْ وَ لَمَّا) أَوْ لِطَلْبِهِ كَلَامِ الْأَمْرِ، أَوْ لِلنَّهْيِ عَنْهُ كَ(لَا) النَّهْيِ، أَوْ لِتَعْلِيلِ الشَّيْءِ بِالْفِعْلِ كَأَدْوَاءِ الشَّرْطِ وَ كُلِّ مِنْ هَذِهِ الْمَعَانِي لَا تَتَّصِرُ إِلَّا فِي الْفِعْلِ "وَ لِحُوقِ تَاءِ التَّائِيثِ" عَطْفَ عَلَى

¹Абдурахмон Жомий. Ал-Фавоиду-з-Зийиййа. ЎзР ФАШИ. Қўлёзма. 9665. 205а саҳифа.

²Ф3.2056.

دخول (قد) "ساكنة" حال عن تاء التانيث احتراز عن المتحركة لاختصاصها بالاسم "و لحوق نحو تاء فَعَلَتْ" 1 - «Феълнинг хусусиятлари-قد юкламасини, келаси замонда س ва سوف юкламаларини ва جوازم –яъни феълнинг шарт майлини талаб қилувчи юкламаларни, ҳамда муаннас жинснинг ва бош келишикдаги бирикма олмошларининг сукунли ت ҳарфини қўшилмоғидир. Агар قد (аллақачон) ҳарфи ўтган замон феълени англантиб келса, حال - ҳолга яқинлаштиради. Ҳозирги-келаси замон феълнинг олдиға قد юкламаси қўйилса, тахмин қилиш, гумонни, ишончсизлик, эҳтимоллик маъноларини англатади. (Ҳозирги-келаси замон феълнинг олдида) س юкламаси яқин келажакка, سوف эса узоқ келажакка ишора қилади. جوازm –яъни феълнинг шарт майлини талаб қилувчи юкламалар ҳам феълнинг хусусиятларидандир. لم (йўқ)ва لما (ҳали йўқ)юкламаси инкорни ифодалайди. Қолганлари баъзан буйруқ учун ёки шартни ифодалаш учун ишлатилади».

Рус арабшуноси Б.М. Гранде: «Араб грамматикасида феълнинг асосий белгиси унинг замон билан боғлиқ ҳолда келишидир. Феъл (исм сўз туркумидан) қуйидаги жиҳатлари билан ажралиб туради: а) замонга эга, араб тилидаги феълларда ўтган ва ҳозирги-келаси замон мавжуд; б) шахс (биринчи, иккинчи, учинчи шахсларга эга); в) учта сон(бирлик, иккилик, кўплик сон); г) тусланади; д) майлга эга (дарак, кучайторма, истак ва шарт майллари); е) даражага эга (аниқ ва мажхул)²», дейди. Феълларнинг бу кўрсаткичлари олд қўшимчалар ва юкламалар (سوف, تاس, قد, لم, ان) орқали ифода этилади.

«Ал-Фавоиду-з-Зиёиййа»да Ибн Ҳожибнинг ўтган замон феълга берган қуйидаги таъриф ҳам келтирилган: «المَاضِي ما دَلَّ عَلَى زَمَانٍ قَبْلَ زَمَانِكَ³ -«Мозий маъноси сен турган замондан олдинги вақтга далолат қилади».

Жомий мазкур таърифни қуйидагича шарҳлаган: «المَاضِي ما دَلَّ» ай فعل دل بحسب أصل الوضع فانه المتبادر من الدلالة ما دل على زمانٍ قَبْلَ زَمَانِكَ. مَبْنِيٌّ عَلَى الْفَتْحِ يَعْنِي الْمَاضِي مَبْنِيٌّ عَلَى الْفَتْحِ نَحْوَ ضَرْبٍ. "مَعَ غَيْرِ الضَّمِيرِ - الْمَرْفُوعِ الْمُتَحَرِّكِ" فانه مبني على السكون معه، نحو ضَرْبِنَا ألى ضَرْبِنَا. و مع غير "الواو" فانه يضم معها، ك(ضربوا)⁴ «Мозийнинг (яъни ўтган замоннинг) маъноси сен турган вақтдан олдин содир бўлган ўтган замонга далолат қиладиган бир сўздир. (Ибн Ҳожибнинг) ما دل على زمان (замонга далолат қилади) ибораси барча феълларнинг замонини ўз ичига олади, аммо (ундан кейин келган) قبل زمانك (сен турган замондан аввал) ибораси билан ўтган замондан бошқа барча феъллар бу таърифдан чиқиб кетади. Ўтган замон феълнинг охирига бош келишик маъносидаги тусловчи суффикслар ва و-вов қўшилмаса (феъл) фатҳа ҳаракатига тугайди. Масалан: ضَرْبٍ -урди. Агар ўтган замон феъл охирига бош келишик маъносидаги тусловчи суффикслар қўшилса феъл сукунга тугайди. Масалан: ضَرْبِنٌ (мн.улар урдилар) – ضَرْبِنَا (биз урдик). Агар و – вов қўшилса у даммага тугайди. Масалан: ضَرْبُوا -(мз.улар урдилар)».

Демак, Жомийга кўра ўтган замон феъли -дамма ёки сукун бўлишини талаб қиладиган маълум бир омилга эга бўлмаса фатҳага тугайди.

Методлар. Мақолани ёритишда илмий тавсифлаш, анализ ва синтез, семантик, қиёсий-типологик, таҳлил каби усуллардан фойдаланилди.

Натижалар ва мулоҳаза. Араб тилшунослигида «ўтган замон феъли» сўзланаётган пайтгача содир бўлган иш-ҳаракатни ёки ҳолатни ифодалайди, шунингдек, бу феъл музаккар жинс III шахс кўплик сонда даммага, музаккар жинсдаги II шахс кўплик ва муаннас жинсдаги III шахс бирлик сонда сукунга тугайди ва қолган барча шаклларда фатҳа билан ниҳояланади.

Асарда ҳозирги-келаси замон феълга қуйидагича таъриф берилган: الْمَضَارِعُ مَا أَشْبَهَ الْإِسْمَ بِأَحَدِ حُرُوفِ نَائِثٍ لَوْفُوعِهِ مُشْتَرِكًا وَ تَخْصِيصِهِ بِالسِّينِ وَ سَوْفَ⁵ -«Ҳозирги –келаси замон феъли (ن أ ي ت) نَائِث (н а й т) ҳарфларидан бири қўшилса, келажакка доир бир маъно ҳосил бўладиган феълдир. Унга سين (с) ва سوف ҳарфлари қўшилса фақат келаси замонни англантиб исмга ўхшаб қолади». (Масалан: يَضْرِبُ - урябди, سوف يَضْرِبُ - уради.)

¹Абдурахмон Жомий. Ал-Фавоиду-з-Зиёиййа. ЎзР ФАШИ. Қўлёзма. 9665. 2056-206а саҳифа.

²Гранде Б.М. Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении. – М.: 1963. – С. 121.

³Абдурахмон Жомий. Ал-Фавоиду-з-Зиёиййа. ЎзР ФАШИ. Қўлёзма. 9665. 2086 саҳифа.

⁴Ф3.2086.

⁵Абдурахмон Жомий. Ал-Фавоиду-з-Зиёиййа. ЎзР ФАШИ. Қўлёзма. 9665. 209а саҳифа.

«Ҳозирги-келаси замон феълининг ҳаракати рафъ (бош келишик-дарак майли шаклида), насб (тушум келишиги-истак майли шаклида) ва жазм (шарт майли шаклида) ҳолатида бўлади, масалан: يضرب – (бош келишик-дарак майли шаклида) урябди, لن يضرب – (тушум келишиги-истак майли шаклида) – (ҳеч қачон, эмас) ёзмайди, لم يضرب (шарт майли шаклида) (умуман, ҳеч) урмади».

Асарда Ибн Ҳожиб айтдики:

«(Ҳозирги-келаси замон феъли) насб (тушум келишиги-истак майли шаклида) ва жазм (шарт майли шаклида) қилувчи омиллардан холи бўлса рафъ (дарак майлида) бўлади, масалан: يَفُومُ زَيْدٌ -Зайд туряпти», – дейди.

Абдурахмон Жомий бу маълумотларни куйидагича шарҳлайди:³

«(Ҳозирги-келаси замон феъли) насб (истак майли шаклида) ва жазм (шарт майли шаклида) қилувчи омиллардан холи бўлса исм ўрнида келиб маъно жиҳатдан рафъ (аниқлик майлида) бўлади, масалан: زيد يضرب – «Зайд урябди» ёки ضارب – «урувчидир». Жомий: زيد يضرب – «Зайд урябди» ва زيد ضارب – «Зайд урувчидир» жумлаларини келтириб ушбу икки жумла маъно жиҳатдан бир хил маъно англатишини таъкидлайди. Чунки, феълнинг ҳозирги замон дарак майли (زيد يضرب – «Зайд урябди») билан феълнинг аниқ даража сифатдоши (زيد ضارب – «Зайд урувчидир») бир хил маънода ишлатилиши мумкин.

«Ал-Фавоиду-з-Зиёиййа»да шундай дейилади: ⁴ «(Ҳозирги-келаси замон феъли (ушбу тўртта юклама) اِنُّ , كُنُّ , اِنُّ , اِنُّ билан насб (истак майли шаклида) ҳолатида бўлади».

Жомий шарҳида ушбу тўрт юкломанинг асл кўринишлари ҳақида мумтоз арабшунос олимларнинг фикрларини ҳам келтириб ўтади: قال الفراء اصله لا ابدل الالف نونا وقال الخليل اصله لان : اذن قيل اصله انه حرف براسه و اذن قيل اصله اذ ان فخفت وقيل اصله اذا فقصر كما حذف الف لا و همزة ان في اى شىء و قال سيبويه انه حرف براسه و اذن قيل اصله اذ ان فخفت وقيل اصله اذا انظر فيه فنون عوضا عن المضاف اليه.⁵

– «Шайх Фарро (юкломаси) аслида لا эди ва алифни тушириб, унинг ўрнига сукунли нун қўйилди, дейдилар. Шайх Халил эса لان бўлади, деганлар. Ўртадаги (ا) ва ن а нинг ҳамзасини тушириб қолдирилгандан сўнг لُن бўлди, дейдилар. Шайх Сибавайх эса لُن ўз олди билан бир харф, дедилар. اذن эса аслида اذ ان эди. Уни енгиллаштириб اذن қилинди. Баъзилар эса аслида اذ انظر فيه дир ва اذ ان даги танвин -танвини эваз бўлиб, мудофун илайҳи (мослашмаган аниқловчи)дан эваздир, деганлар».

Абдурахмон Жомийнинг ҳозирги-келаси замон феълнинг насб (истак майли шакли) ҳолатида келишини талаб қилувчи اِنُّ , كُنُّ , اِنُّ , اِنُّ юкломаларининг грамматик нуқтаи назардан қандай шаклда ясалганлиги ва ўзгаришга учраганлигини Жомийнинг берган маълумотлари орқали билиб олдик. Шу кунгача бошқа мумтоз араб тилшунослик асарларида бундай тўлиқ маълумотни учратмадик. Бу маълумотлар «Ал-Фавоиду-з-Зиёиййа» асарининг юксак илмий аҳамиятини белгилиб беради.

Демак, اِنُّ , كُنُّ , اِنُّ , اِنُّ юкломалари ҳозирги-келаси замон феълнинг охириги ҳаракатини «фатҳа»га айлантириб насб ҳолатида, истак майли маъносини англатади. «اِنُّ» юкломаси ўзбек тилида «...ни» маъносини берувчи истакни ифодаладиган юкломасидир. Масалан: يَرِيذُ - «Аллоҳ сизларга (шариат аҳкомларини) енгиллатишни хоҳлайди».⁶ (Нисо сураси, 28-оят). «لُنُّ» – «ҳеч қачон, эмас, асло» маъноларини англатади ва келаси замонда мутлақо амалга ошмайдиган иш-ҳаракатни ифодалайди. Масалан: لُنُّ يَفُورُ الكَسْلَانُ - «Дангаса ҳеч қачон муваффақият қозонмайди». «كُنُّ»- «учун, ниятида» маъносини англатиб, иш-ҳаракатни бажаришдан кўзланган мақсадни ифодалаш учун ишлатиладиган юкломасидир.

¹Ф3.209а.

²Ф3.209б.

³ Ф3.209а.

⁴Абдурахмон Жомий. Ал-Фавоиду-з-Зиёиййа. ЎзР ФАШИ. Қўлёзма. 9665. 293а саҳифа.

⁵Ф3.293б.

⁶Куръони карим маъноларининг таржима ва тафсири. Таржима ва тафсир муаллифи Шайх Абдулазиз Мансур. – Т.: Тошкент ислом университети нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2009. – Б. 83.

Масалан: **إِسْمَعْ كَيْ تَفْهَمْ** - «Тушуниш учун кулоқ сол». «إِن» юкламаси эса «ундай бўлса» маъносини билдириб, ўзидан олдинги жумлага жавоб бўлиб келган жумла таркибида келади. Масалан: **إِذْنُ تَدْخُلَ الْبَيْتَ** - «Ундай бўлса уйга кирасан».

Абдурахмон Жомий айтадики: **وَيَنْجِزُكُمْ بِمَا وَلِمَا وَ لَامِ الْأَمْرِ وَ لَا فِي النَّهْيِ وَ كَلِمِ الْمَجَازَاتِ وَ هِيَ إِنْ وَ مَهْمَا** «Ҳозирги-келаси замон феъли **يَنْجِزُكُمْ** (-буйрукни ифодалаш учун), **لَا** (-инкорни ифодалаш учун) (юкламалари) билан ва мужазат яъни шарт майлини талаб қилувчи сўзлари билан ҳам шарт майлида жазм (сукун) ҳолатида бўлади. Мужазат(мукофот) юкламалари **إِنْ** – агар, **مَهْمَا** – қачон?, **إِذْمَا** – ҳар вақт, қачонки, **حَيْثُمَا** – қайси жойга, **أَيْنَ** – қаерда?, **مَتَى** – қачон?, **مَا** – нима?, **مَنْ** – ким?, **أَيُّ** – қайси?, **أَتَى** – қаерда. Ҳозирги-келаси замон феъли **كَيْفَمَا** – қандай? ва **إِذَا** – агар, қачонки, ҳар қачон юкламаси билан жуда кам ҳолатларда жазм (сукунли) бўлади».

Маҳмуд Замахшарий ҳозирги-келаси замон феълининг шарт майлини ифода этувчи юкламалар умумий бештадан (**إِنْ**, **لَا**, **لَمَّا**, **لَم**) иборат эканлигини айтиб ўтган бўлса², Жомий бу юкламаларнинг 16 тасини келтириб ўтган. Шунингдек, 16 та шарт майли юкламаларини 2 га бўлади. Биринчиси – ўзидан кейин битта феълни жазм(сукун) қилувчи юкламалар бўлиб улар тўртта: **لَم**, **لَمَّا**, **لَا**, **لَمَّا**. Иккинчи гуруҳни эса Жомий «Мужазат-(яъни)мукофотлар» деб номланган юкламалар», деб атайди. Улар 12 та: **إِنْ**, **مَهْمَا**, **إِذْمَا**, **حَيْثُمَا**, **أَيْنَ**, **مَتَى**, **أَيُّ**, **مَنْ**, **مَا**, **مَتَى**, **أَيْنَ**, **حَيْثُمَا**, **إِذْمَا**, **مَهْمَا**, **إِنْ**. Юкламалари бўлиб, бу юкламалар ўзидан кейин иккита феълни жазмли (сукунли) қилади.

Ўзидан кейин битта феълни шарт майлида келишини талаб қилувчи юкламалардан бири бўлган **لَم** ва **لَمَّا** юкламалари ўтган замон маъносидаги инкорни ифода этади. **لَم** юкламаси билан келган феъл умуман амалга ошмаган иш-ҳаракатни ифода этса, **لَمَّا** юкламаси нутқ пайтигача давом этиб келаётган инкор маъносини билдиради. Масалан: **لَم يَكْتُبْ** – У умуман ёзмади, **لَمَّا يَكْتُبْ** – У ҳозиргача ёзмади. Шунингдек, **ل** юкламасини Жомий **لَامِ الْأَمْرِ** – яъни буйрук «лом»и деб атайди, масалан: **لِيُحْتَرَمَ** - У ҳурмат қилсин. **لَا** юкламасини эса **لَا النَّهْيِ** – яъни «инкор «лом»и дейди, масалан: **لَا تَكْسَلْ** - дангасалик қилма. Демак, юқорида келтирилган юкламалардан кейин битта ҳозирги – келаси замон феъли келиб, сукун ҳолатида туради. «Мужазат(мукофотлар)» гуруҳига кирувчи 12 та (**مَهْمَا**, **إِذْمَا**, **حَيْثُمَا**, **أَيْنَ**, **مَتَى**, **أَيُّ**, **مَنْ**, **مَا**, **مَتَى**, **أَيْنَ**, **حَيْثُمَا**, **إِذْمَا**, **مَهْمَا**, **إِنْ**) юкламадан кейин иккита ҳозирги – келаси замон феъли келиб, улар жазмли(сукунли) ҳолатда, шарт майлида бўлади. Масалан: **إِنْ تَذْهَبْ أَذْهَبْ** - Агар борсанг, бораман. **إِذَا تَرَحَّمَ تَرَحَّمَ** - Агар раҳм қилсанг, раҳм кўрасан. **كَيْفَمَا تَكُنْ يَكُنْ أَصْدِقَاؤُكَ** - Қандай бўлсанг дўстларинг ҳам шундай бўлади. **أَتَى كِتَابٌ تَقْرَأُ** - **أَتَى** соҳиби қаерга бормасин ҳурмат қилинади. **مَنْ يَكْرُمُ** - **أَتَى** йўлбарҳи олиб келиб, **أَتَى** китобни ўқисанг фойда оласан. **مَنْ يَطْلُبْ يَجِدْ** - Ким талаб қилса(изласа) топади. **مَا تَسْتَفِدُّ** - Қайси китобни ўқисанг фойда оласан. **تَحَصَّلَ فِي الصَّغَرِ يَنْفَعَكَ فِي الْكِبَرِ** - Ёшлиқда нимани қўлга киритсанг, катта бўлганингда манфаат кўрасан. **مَتَى تَكْتُبْ أَكْتُبْ** - Қачон ёзсанг, ёзаман. **أَيْنَ تَذْهَبْ يَذْهَبْ** - Қаерга борсанг у(ҳам) боради. **تَسْتَقِمُّ إِذْمَا تَتَعَلَّمُ** - Қачон ўқисанг, Аллоҳ сенга муваффақият беради. **حَيْثُمَا يَقْدِرُهُ لَكَ اللَّهُ نَجَاحًا** - Қачонки таълим олсанг, ривожланасан, мисолларда кўриб ўтганимиздек, шарт майлининг юкламаларидан сўнг феъл жазм (сукун) ҳолатида туради.

«Ал-Фавоиду-з-Зиёийа»да буйрук майли ҳақида қуйидаги маълумотлар келтирилган: **الْأَمْرُ صِيغَةٌ يُطْلَبُ بِهَا الْفِعْلُ مِنَ الْفَاعِلِ الْمُخَاطَبِ بِحَذْفِ حَرْفِ الْمُضَارَعَةِ**³ – «Буйрук майли феълнинг нисбатан ишлатилиб, ҳозирги-келаси замон феълнинг шахс-сон қўшимчасини (ҳаракати билан) олиб ташлаш орқали ҳосил қилинади». Жомий мавзуни давом эттириб айтадики:

«Амр (буйрук) майли- («Кофия»нинг) баъзи қўлзма нусхаларида **مِثَالُ الْأَمْرِ** («Буйрук майлининг мисоллари») шаклида келган». Араб тили грамматикасида шунингдек, мумтоз араб тилшунослигига оид асарларда ҳам буйрук майлини ифодаловчи атама «**الأمْر**» ёки «**فِعْلٌ أَمْرٌ**» атамалари орқали ифодаланади, аммо

¹Абдурахмон Жомий. Ал-Фавоиду-з-Зиёийа. ЎзР ФАШИ. Қўлзма. 9665. 294а саҳифа.

²Қаранг: Носирова М. Маҳмуд Замахшарийнинг «Ал-Унмузаж фи-н-наҳв» рисоласи. – Т.: 2005. – Б. 124.

³Абдурахмон Жомий. Ал-Фавоиду-з-Зиёийа. ЎзР ФАШИ. Қўлзма. 9665. 217б саҳифа.

⁴Ф3.2176.

буйруқ майлининг «*مثال الأمر*» шаклидаги атамасига илк бор Жомий берган маълумот орқали дуч келдик.

Ибн Ҳожиб айтадики: *و حُكْمٌ آخِرُهُ حُكْمُ الْمَجْزُومِ*¹ - «Буйруқ феълнинг охири жазм (суқун яъни шарт майли) қилинган феълнинг ҳукми кабидир» дейди. Жомийнинг шарҳига кўра², буйруқ майлини ифодалаб келаётган феълнинг охири саҳиҳ яъни тўғри феъл бўлса суқунли бўлади. (масалан: *ضرب* (урмоқ), *تَضْرِبُ* (урябсан), *إِضْرِبْ* (ур) Шунингдек, охири муътал (иллатли ҳарф яъни охири *ا, و, ي* дан иборат) бўлган феълларнинг иллатли ҳарфи ҳам тушириб қолдирилади. (масалан: *رَمَى* (отмоқ, ирғитмоқ), *— ترمى* (отябсан, ирғитябсан) - - *رَمٍ* от, ирғит)

Куфа мактаби олимлари айтишадики, буйруқ майлидаги феълнинг кўриниши муъроб (яъни феъл англаган сўзнинг охирини ўзгариши) ва «*ل*-ли» предлоги (кўшилиши) билан мажзум яъни шарт майлидаги сўздир, дейишади. Аммо, Басра мактаби олимлари буйруқ майли мажзум (шарт майли) эмас, балки мавқуф яъни феълнинг охирги ҳаракати вақф қилинган яъни тўхтатилганлиги сабабли суқун қўйилгандир» дейишади. Абдурахмон Жомий ҳам Басра мактаби олимларининг фикрларига қўшилиб, уларнинг фикри ҳақиқатга яқинлигини таъкидлайди³.

Демак, буйруқ майлидаги феъл шакли асосан иккинчи шахсга қаратилган бўлиб, ҳозирги-келаси замон феъл шаклидан (иккинчи шахс) ўзакнинг учинчи ундоши ҳаракатини суқунлаш ва олдиндаги *ت* кўшимчасини олиб ташлаб ўрнига (ʾ) васлани ҳамзани орттириш орқали ясалади. Мазкур васлани ҳамзанинг қандай ҳаракат олиши феъл ўзагининг ўрта ундоши ҳаракатига боғлиқ. Агар унинг ҳаракати «дамма» бўлса, васлани ҳамзанинг ҳаракати ҳам «дамма» қилиб талаффуз қилинади (ёзувда васлани ҳамза ёзилмайди). Масалан: *اُكْتُبُ - تَكْتُبُ* – ёз. Агарда «фатҳа» ёки «касра» бўлса, васлани ҳамзанинг ҳаракати «касра» қилиб ўқилади.

Буйруқ майли феълнинг I ва III шахслари шу шахсдаги феълнинг шарт майли олдида *ل*-ли юкласини қўйиб ҳосил қилинади. Масалан: *لِنَشْرِبُ* (ичайлик), *لِيَشْرِبُ* (ичсин). Бу майлининг инкор шакли барча шахслар учун шарт майли олдида *لا* юкласини қўйиш орқали ясалади. Масалан: *لا تَكْتُبُ* (ёзма).

Умумий қилиб айтганда, иш-ҳаракатнинг воқеликка муносабатини ифодаловчи категория майл дейилади. Майл феълдан англашилган иш-ҳаракатнинг бажарилиш хусусиятини, имкониятини, яъни реал воқеликка, шароитга боғланганлигини ифодалайди. Майл категорияси ҳаракатнинг воқеликка муносабатини ифодалаб, грамматик замон ва грамматик шахс (бажарувчи) билан узвий боғланади⁴.

Асарда Жомий ўтимли ва ўтимсиз феъллар ҳақида шундай дейди: *المُتَعَدِّي وَغَيْرُ الْمُتَعَدِّي* *فَالْمُتَعَدِّي مِنَ الْفِعْلِ* "ما يَتَوَقَّفُ فَهْمُهُ عَلَى مُتَعَلِّقٍ" *اى على امر غير الفاعل يتعلق الفعل به و يتوقف فهمه عليه, "كضرب"* *5* - «⁵ ўтимли феъл шундай феълки, уни (Феъл аслида икки хил бўлади:) ўтимли ва ўтимсиз. «- тушуниш ўша феълнинг фоъили (эгаси)дан бошқа нарсага боғлиқликдир, масалан: Масалан: *ضَرَبَ* – урди».

Жомий мазкур шарҳи орқали ўтимли феъл деганда *مفعول به* - яъни воситасиз тўлдирувчиси бўлган феълларни назарда тутди. Араб тилида ўтимли феъл томонидан бошқарилиб келаётган сўз тушум келишигида келади. Масалан: *ضَرَبْتُ زَيْدًا* - «Зайдни урдим» каби.

¹Абдурахмон Жомий. Ал-Фавоиду-з-Зиёиййа. ЎзР ФАШИ. Қўлёзма. 9665. 222а саҳифа.

²Қаранг: Ф3.222.

³Яна қаранг: Ф3.222: *هو* *عند البصريين الوقف والبناء على السكون لإتفاء ما يقتضى اعرابه و هو* *و حكم اخره اى آخر الأمر فى الحقيقة – فى الصورة حكم المجزوم اى مثل حكم المضارع المجزوم فى اسكان الصحيح الاعراب و حرف المضارعة للاسم المقتضية للاعراب انما هى بسببه و فى الصورة حكم المجزوم اى مثل حكم المضارع المجزوم فى اسكان الصحيح الاعراب و حرف العلة لانه لما شابه ما فيه اللام من المجزوم معنى اعطى حكمه، تقول: اضرب، اضربوا) و (اخش و أغز و ارم) كما تقول: لم يضرب لم يضرباً لم يضربوا و لم يخش و لم يغز و لم يرم و ذهب الكوفيون الى انه معرب مجزوم بلام مقدرة*

⁴Мирзаев М. Ўзбек тили. – Т.: 1970. – Б. 145.

⁵Абдурахмон Жомий. Ал-Фавоиду-з-Зиёиййа. ЎзР ФАШИ. Қўлёзма. 9665. 222а саҳифа.

эса ишончга далолат қилади. Масалан, **ظَنَنْتُ** феъли гумон қилдим, маъносидадир. **حَسِبْتُ** эса ўйладим, ўйлабман, маъносида, **خُلْتُ** гумон, тахмин қилдим, маъносида. Бу уч феъл шубҳа-гумонга далолат қилади. **زَعَمْتُ** (ўйладим, гумон қилдим) эса гумон ва билиш ўртасида муштаракдир, яъни **زَعَمْتُ** ўрнига кўра гумонни, баъзида эса билишни ифодалайди. Бу феъл баъзан **ظَنَنْتُ** (гумон қилдим) маъносида ва баъзан эса **عَلِمْتُ** (билдим) маъносида келади. **عَلِمْتُ** ва **رَأَيْتُ** ва **وَجَدْتُ** феъллари- бу уч феъл илм, яъни билмоқ маъносида бўлади. Мазкур феъллар исмий жумлани баён қилиш учун ишлатилади. Гумон ва билиш нима дегани? Масалан, **زَيْدًا قَانِمًا** (Зайд турибди) десанг, унда икки эҳтимол бор:

1) Сен бу хабарни аниқ билиб туриб ёки гумон билан айтябсан, агар сен **علمت زيدا قانما** (Зайдни турганини билдим) десанг, сен Зайднинг тик турганини, ҳақиқатан, аниқ билиб туриб айтябсан.

2) Борди-ю **ظَنَنْتُ زيدا قانما** (Зайдни турди деб ўйладим) десанг, унда маълум бўладики, сен гумон билан айтябсан. Демак, бу феъллар жумланинг ҳар икки қисмини насб (тушум келишиги) қилади. Чунки улар аслида мубтадо ва хабар эди. («الاسناد اليه» – феълий гапдаги **فاعل** (эга) ўрнида, «مسند» атамаси эса, **فعل** (кесим) ўрнида ишлатилади. Шунингдек, исмий гапдаги эга ва кесимга нисбатан ҳам, «الاسناد اليه» ва «مسند» атамаларини ишлатиш мумкин)».

Дарҳақиқат, араб тилида шундай феъллар категорияси борки, улар жумлада ўзидан кейин келаётган эга билан кесимни тушум келишигида келишини талаб этади. Бу феъллар **ظَنَ وَاخْوَانُهَا**¹ («Гумон» ва «(ишончли) билиш»ни ифодаловчи феъллар») ёки **ظَنَّ** (Зонна(Гумон) ва унинг шериклари) дейилади. Бундай феъллар таркибига **ظَنَّ** (гумон қилмоқ, ўйламоқ), **حَسِبَ** (ҳисобламоқ), **خَالَ** (гумон, тахмин, фараз қилмоқ), **زَعَمَ** (гумон, тахмин қилмоқ) **رَأَى** (кўрмоқ), **عَلِمَ** (билмоқ), **وَجَدَ** (топмоқ), **عَدَّ** (ҳисобламоқ) кабилар киради. Масалан: **ظَنَّ سَلِيمًا عَالِمًا** - У Салимни олим деб ўйлади.

Асарда яна айтиладики: **وَمِنْهَا جَوَازُ الْإِلْغَاءِ إِذَا تَوَسَّطَتْ أَوْ تَأَخَّرَتْ لِاسْتِقْلَالِ الْجَزَيْنِ كَلَامًا مَثَلُ: زَيْدٌ ظَنَّتُ قَانِمًا وَزَيْدٌ قَانِمٌ ظَنَّتُ².** «Ушбу феъллар агар жумланинг ўртасида ёки охирида келса ўз таъсирини йўқотади, масалан: **زيد ظننت قانم** ва **زيد قانم ظننت** каби бўлади».

Хулоса. Демак, «Гумон» ва «(ишончли) билиш»ни ифодаловчи феъллар» гапда ўз ўрнини ўзгартириб эга ва кесимнинг ўртасида ёки улардан сўнг турса эга ва кесимга бўлган таъсирини йўқотади. Масалан: **ظننت زيدا قانما** (Зайдни турди деб ўйладим) жумласидаги **ظننت** феъли эгадан сўнг келса, **زيد ظننت قانم** (Зайд ўйлашимча турди) кўринишида бўлади.

Юқорида Жомий «Гумон» ва «(ишончли) билиш»ни ифодаловчи феълларнинг 7 тасини шарҳлайди. Олим бу феъллар ҳақида умумий маълумот бериш билан чекланмайди, балки мазкур туркумга кирувчи ҳар бир феълнинг гапдаги вазифаларини, маъноларини аниқ ва мукамал шарҳлаб, муносабат билдиради ва уларни алоҳида туркумлайди. Ушбу феълларнинг бундай мукамал шарҳини бошқа мумтоз араб тилига оид асарларда учратмадик.

¹Носиров О., Юсупов М. Ан-На’им. Арабча-ўзбекча луғат. – Т.: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2003. – Б. 681.

²Абдурахмон Жомий. Ал-Фавоиду-з-Зиййийа. ЎзР ФАШИ. Қўлёзма. 9665. 2246 саҳифа.

